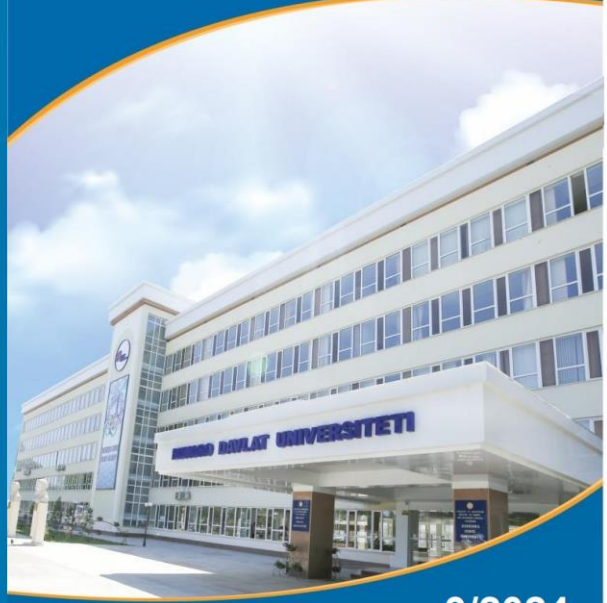

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

3/2024

3/2024

E-ISSN 2181-1466
9 772181 146004

ISSN 2181-6875
9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2024, № 3, mart

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023 yil 29 avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'liqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigiyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyarova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbonovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Ochilov U.S., Salimova H.H.	Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" va Teodor Drayzerning "Amerika fojiasi" asarlaridagi ona obrazlarida milliy qadriyatlarining ifodalanishi	148
Rajabov A.O., Jalilova L.J.	Artistic psychologism in the works of J. Barnes	153
Khodjaeva D.I., Khametov I.R.	Romantic literature and the exploration of human nature relationship	159
Nasriyeva G.Z.	Amerika adabiyotida shaxs va jamiyat munosabatlari mavzularida ijod etgan namoyondalar	166
Ne'matova S.	Boburning insonshunoslik xususidagi qarashlari	170
Sidorkova L.R., Mekhriddinova O.Kh.	Temporal dimensions and their manifestation within the idiostylistic framework of M.Y.Lermontov: an examination of temporality's role and evolution	175
Астанова Г.А.	"Минг бир кеча" асарининг хх аср ўзбек адабиётига бадий таъсири	183
Oripova K.D.	Adabiyotshunoslikda yozuvchi biografyasi va bola psixologiyasining o'ziga xosligi	188
Haydarova N.A.	Tarjimada interdiskursivlikni qayta yaratishning o'ziga xos xususiyatlari	192
Asgarova G.	Secret signatures of Nakhchivan correspondents and writers of "Molla Nasreddin"	196
Саидова Н.З.	Знаки и символы в повести Т.Пулатова «Окликни меня в лесу»: глубинный анализ	204
Qosimova N.F., Haydarova G.R.	Tarjima sifatini oshirishda tarjima strategiyalarining roli	209
MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Latipova S.A.	"Me'rojnomayi turkiy" – ilmiy-adabiy manba sifatida	213
"NAVOIY GULSHANI"		
Bekova N.J., Gulliyeva N.Z.	Navoiyning forsiy va turkiy she'riyatida irfoniy g'oyalarning badiiy talqinlaridagi o'xshashlik	217
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Niyozov A.K., Baxranova D.A.	Tanqidiy fikrlash g'oyasining etimologiyasi va kelib chiqishi	223
Sadullaeva M.A.	Number as the essence of things: Pythagorean philosophy	227
Muudinov D.N.	Yevropada irqchilik va ksenofobiyaning ortishi sabablari va oqibatlari	231
Селюгина К.В.	Некоторые особенности нарциссических защит у релокантов из России в Республике Кыргызстан	238
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Ergashov Z.B., Yakubov R.Y., Sultonov Z.N.	Birinchi renessans davrida qomusiy allomalarimizning ilmiy faoliyati	245
Mamadjonov A.B.	O'zbekiston Turkiya munosabatlarida yangicha nuqtayi nazar	250
Mubinov M.A.	The brief review of works by english-speaking authors on the history of the Bukhara emirate	255
Umarov B.B.	Vuxoro shahrining somoniylar davridagi tarixiga oid manbalar tahlili	259
Таирова М.Х.	Истоки фармацевтики и основатели	264
Abdullaeva D.A.	XX asrning 20-40-yillarida Ark qo'rg'onining ta'mirlanish tarixi	270
Жуманиязов И.Р.	Қорақалпоғистонга чанг чолғу асбобининг кириб келиши ва ривожланиши	274

“МИНГ БИР КЕЧА” АСАРИНИНГ XX АСР ЎЗБЕК АДАБИЁТИГА БАДНИЙ ТАЪСИРИ

*Астанова Гулнора Аминовна,
Бухоро давлат университети,
Ўзбек тилишунослиги ва журналистика
кафедра профессори, ф.ф.д.
e-mail: guli4803@mail.ru*

Аннотация. Шарқ ҳикоятчилиги усулида асар ёзилиш, хусусан, Шарқ адабиётининг нодир намунаси бўлган “Минг бир кеча” асари мотивлари таъсирида ижод қилиш асрлар оша жаҳонга танилган адиблар асарларида ўз ифодасини топган. Бу эса, мазкур асарнинг ўзбек адабиётига бадний синтези нуқтаи назаридан унинг ўзбек адабиётига самарали таъсирини ўрганилиши зарур бўлган мавзуларга айлантиради. Мазкур мақолада асарнинг кўпгина сюжетлари XX аср ўзбек адабиёти ва мутафаккир адиблари ижодига таъсир кўрсатганлиги ҳақида баҳс юритилади. Зеро, XX аср ўзбек адабиёти хазинасини юксак маънавият ва бадний дид билан безаб турган мазкур асарларнинг дунёга келишида “Минг бир кеча”дек муаззам асар таъсир кучининг нечоғлик юксак эканлигига амин бўламиз

Калит сўзлар: «Минг бир кеча», Шаҳризода, ўзбек адабиёти, эртақ, канизак, образ, баднийат.

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВЛИЯНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТЫСЯЧА И ОДНА НОЧЕЙ» НА УЗБЕКСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ XX ВЕКА

Аннотация. Написание произведений в методе восточного повествования, в частности, творчество под влиянием мотивов «Тысячи и одной ночи», являющегося редким образцом восточной литературы, нашло свое выражение в произведениях известных во всем мире писателей. Это делает необходимым изучение эффективного влияния данного произведения на узбекскую литературу с точки зрения ее художественного синтеза. В данной статье утверждается, что многие сюжеты произведения повлияли на творчество узбекской литературы и мыслителей 20 века. Ведь мы можем быть уверены, что в создании этих произведений, украшающих сокровищницу узбекской литературы XX века высокой духовностью и художественным вкусом, было велико влияние такого великого произведения, как «Тысяча ночей».

Ключевые слова: «Тысяча и одна ночь», Шаҳризода, узбекская литература, сказка, наложница, образ, искусство.

ARTISTIC INFLUENCE OF “THE ONE THOUSAND AND ONE NIGHTS” ON UZBEK LITERATURE OF THE XX CENTURY

Abstract. Writing works in the method of oriental storytelling, in particular, creativity under the influence of the Arabian Nights, which is a rare example of oriental literature, has found its expression in the works of world-famous writers century. This makes it necessary to study the effective influence of this work on Uzbek literature from the point of view of its artistic synthesis. This article argues that many of the plots of the work influenced the work of Uzbek literature and thinkers of the 20th century. After all, we can be sure that in the creation of these works, which adorn the treasury of Uzbek literature of the 20th century with high spirituality and artistic taste, the influence of such a great work as “A Thousand Nights” was great.

Keywords: “A Thousand and One Nights”, Shahrizoda, Uzbek literature, fairy tale, concubine, image, art.

Кирриш. XX аср бошида, аниқроғи, 1912-1913 йилларда “Минг бир кеча” асарининг Сидқий Хондайлик хамда Саййид Аҳрор Маҳдум томонидан форсийдан туркийга амалга оширилган таржимасидан сўнг, Туркистон диёрида ушбу асарга нисбатан кизиқиш кучайди. Асарнинг бадний синтези XX аср бошида даставвал Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодида кўриниш берди. Буни биз Ҳамзанинг “Майсаранинг иши”[1;73] комедиясида кўришимиз мумкин. Ҳамзанинг “Минг бир кеча”даги сайёр сюжет асосида ёзган комедиясига мавзу қилиб олинган комик тасвир Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий”сида ҳам мавжуд.

Маълумки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қарийб чорак асрлик ижодий фаолияти давомида ўзбек

классик ҳамда XX аср ўзбек адабиёти ўртасида ўзига хос кўприк бўла олган, янги ўзбек адабиётининг тугилиши ва шаклланиши, унинг янги жанр ва шакллари билан бойишида ҳам бекиёс ўрин тутган ижодкордир. Шу ўринда Улуғбек Ҳамдам бир мақоласида: “Янги адабиёт асосчиларидан бири бўлиш учун ижодкорга истеъдодли бўлиб тугилишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун у ижодкор сифатида омадли ҳам бўлиши шарт. Яъни унинг истеъдоди билан давр эҳтиёжлари бир-бирига мувофиқ тушмоғи керак. Худди Данте, Навоий, Пушкин зиммасига тушган омадли қисмат янглиғ. Шу маънода Ҳамза толеъи кулган ижодкор. У Бехбудий, Фитрат, Қодирий ва Чўлпон билан бирга янги ўзбек адабиёти тамал тошини қўйган ижодкорлардан биридир” [2], – деб ёзганида тўла ҳақли эди. Ҳамза Ҳакимзода халқ орасида кенг тарқалган эртақ ва афсоналарнинг қўшгина вариантларини билган. Шу жумладан, “Минг бир кеча” асари ҳам унинг сеvimли китобларидан бўлганлигини сезиш қийин эмас. Адибнинг “Майсаранинг иши” комедияси “Минг бир кеча” асарининг “Шаҳзода ва етти вазир” бобидаги олтинчи вазир ҳикояти сюжетига жуда ҳам яқинлигини кўришимиз мумкин. Шуниси диққатга сазоворки, “Майсаранинг иши” комедиясида салбий тип ва образлар – сарой амалдорларидан тортиб, савдогар ва миршабларгача замонанинг ҳукмдорлари томонидан гувоҳлар асосида жазоланмайдилар, балки тадбирли, донишманд, ақлли, хушёр, ишбилармон аёлларнинг ҳукми билан жазоланадилар ва кўпчилик лаънатига дучор бўладилар.

Асосий қисм. “Минг бир кеча” да эса ҳикоят ғояси бир оз бошқачарок. “Шаҳзода ва етти вазир” бобида гап вазирнинг подшога аёллар макри ҳақида айтган ҳикоятлари устида боради. Савдогарнинг шаҳватпараст аёли макру ҳийла билан дурадгордан тортиб подшогача тузоққа илинтиргани, охирикўнбат маъшуқини зиндондан қутқариб, у билан бошқа шаҳарга қочиб қолгани лавҳалари тасвирланади. Табиийки, бунда китобхон аёлининг ишлатган макру ҳийлаларидан ҳайратланса-да, уни ҳеч қачон оқламайди. У ҳамиша салбий образлигича қолаверади. Бироқ ҳикоятнинг мақсади нафақат ўша замон аёлининг макрини ошкор этиш, балки оддий дурадгордан бошлаб подшогача бўлган амалдорларнинг салбий хулқ-атворини ҳам очиб бериш эканлигини англаш қийин эмас.

“Минг бир кеча”нинг мазкур ҳикояти билан Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедиясидаги муштарак жиҳатлар – ижтимоий ахлоқ нормаларидан маҳрум бўлган диёнатсиз шахсларни фош қилишга қаратилганидир. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, “Минг бир кеча” сюжети асосидаги комик ҳолатга Ҳ.Ҳ.Ниёзий ижтимоий-ахлоқий тус бериб, XX аср бошидаги миллий фожиаларни трагикомедия шаклида кўрсатган. Айнан шу сюжет яъни, ахлоқсизлик фожиаси Абдурауф Фитратнинг “Арслон” драмасида ҳам мавжуд.

Фарқли жиҳати эса, “Минг бир кеча” ҳикоятдаги маиший бузуқ амалдорлар билан бирга бу турга кирувчи аёллар ҳам қаттиқ танқид остига олинди, китобхон учун салбий образлар сифатида гавдаланса, комедияда вафодор, ақлли, доно, чакқон, тадбиркор аёлларнинг ўз ёрларига нисбатан садоқати, кези келганда чекадиган азоб-уқубати, оғир ҳаётдан қутулиш учун турли тадбирлар ўйлаб топиши, қолаверса “ҳийла” ишлатиши китобхон учун уларни ижобий образ сифатида гавдалантиради. “Майсаранинг иши” комедиясида сюжет, образлар яратилгандаги ихчамлилик, тилдаги равонлик каби хусусиятлар билан бирга асосий образларнинг шарҳланишида истехзоли, кинояли кулги, ўткир юмор ва сатирадан усталик билан фойланганлигини кўрамиз. Масалан, комедияда Майсара Мулладўстга: “Шошманг, бўлмаса! Сигиримни сўйдириб қўювдим, мана шунинг терисини олиб, кирганда устингизга ёпиб, қўлларингизга икки туёғини боғлаб, олдингизга озгина сомон солиб қўяман. Киргандан кейин уни алдаб-суддаб ухлатиб, кейин чиқариб юбораман”, – дейди [1;73]. Комедияда воқеа катта ва муҳим ижтимоий ҳодисаларни бадий акс эттириш асосида ривожланади. Бу ижтимоий ҳодисаларда феодал табақа вакилларининг меҳнаткаш халқни эзиши туфайли топган мол-дунёларини қандай қабих ишларга сарфлаётганликлари халқ ижодининг ўткир сатирик воситалари орқали фош қилинади. Бу фикрларни “Минг бир кеча”даги мазкур ҳикоятга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Ҳикоятда аёлининг амалдорларни тузоққа илинтириш мақсадида Майсаранинг тутган “йўл”и учун туртки бўлган, – десак янглишмаймиз. Бироқ нима бўлганда ҳам, биз “Минг бир кеча” ҳикоятда илгари сурилган ғоя, яъни маъшуқанинг ошиғига эришиш учун тутган йўлини оқлай олмаймиз. Ҳамза асаридаги ғоя эса маълум, яъни давр зулмкорларининг кирдикорларини фош этиш масаласи. Гарчи, Ҳамза ўз асарида мазкур ҳикоят сюжетига ўхшаш лавҳаларни ижод этган бўлса-да, у таҳсинга лойик. Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедиясини ёзишига, аввало, туртки бўлган вазият ҳам айнан XX аср бошидаги у яшаб турган ижтимоий-сиёсий муҳитдир. Натижада, XX аср аввалида ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги янгилинишлар асрлар давомида Шарқ мумтоз адабиёти аънавалари руҳида тараққий этиб келаётган ўзбек адабиётида драматик тур пайдо бўлди. Драманинг тугилиши ўзбек адабиёти учун худди роман жанри каби янги адабий ҳодиса эди. Ҳамза ана шу ҳодисанинг бошида турди ва ўз драматик асарлари билан ўзбек драматургиясига асос солди. “Ҳамзанинг ўзбек драматургияси соҳасидаги фаолиятини

LITERARY CRITICISM

кисқача қилиб, у ўз даври халқ ҳаётини кўзгуга солиб кўрсатиб беришнинг уддасидан чиқди, дейиш мумкин”[2].

“Минг бир кеча” ҳақида гап кетганда беихтиёр адиб Гафур Гуломни ҳам ёдга оламиз. Негаки, Гафур Гуломнинг “Шум бола”[3;141] асари бевосита “Минг бир кеча” билан боғлиқ. Маълумки, XX аср ўрталарига келиб, адабиётшунослигимизда Гафур Гулом ҳам шеърят, ҳам насрда бетакрор маҳорат устаси бўлиб танилди. Хусусан, “Шум бола” киссаси орқали муаллиф ўзининг ҳозиржавоб, сўзга уста, комик вазият яратишга моҳирлигини кўрсата олган. Адабиётшунослиқда мазкур асарнинг автобиографик характер касб этиши, жанрий, ғоявий-бадний хусусияти, қаҳрамонлар олами ва ёзувчи маҳорати каби масалалар кенг ёритилган. Биз юқоридаги мулоҳазаларимизни далиллаш мақсадида “Шум бола”даги биргина тасвирга диққат қилиб, шу орқали Гафур Гулом маҳорати хусусида мулоҳаза юритмоқчимиз. Гафур Гуломнинг шох асарлари қаторидан ўрин эгаллаган, ўзбек халқининг қалб тўридан жой олишга сазовор бўлган мазкур “Шум бола”[3;141] асаридаги китобнинг қизиқарлилик даражасини оширган лавҳаларни “Минг бир кеча” асарида учратишимиз мумкин.

Чунончи, “Минг бир кеча” асарининг биринчи жилдида “Савдогар Айюб билан унинг ўғли Фаним ибни Айюб” ҳикояти бор[4;343]. Ундаги ҳикоят тафсилотиға аҳамият берсак, воқеалар ривожидавомида қуйидагича лавҳа келади: Савдогар ўғли Фаним отасининг молини олиб, Бағдодда ишларини юритишни бошлайди. Шундай кунларнинг бирида Фаним бир савдогар – марҳумнинг таъзиясига бориб, кечга қолади. Натижада шаҳар дарвозалари беркитилади. Тонг отишни кутиш мақсадида шаҳарга яқин қабристонга бориб, бир кенг мақбара ичига киради ва яхшигина жойлашиб олади. Шу пайт ташқаридан уч қул бир сандиқ кўтариб келиб, шу мақбарага тушишади. Улар чарчаб, дам олганида бир-бирига ўз бошидан кечирганларини сўзлайди. Бизнинг эътиборимизни жалб қилган нарса уч қулнинг иккинчиси сўзлаб берган воқеадир:

“Қулардан иккинчиси сўз бошлабди: “Мен, – дебди у, – саккиз ёшлик вақтимда қулфуруш хўжайинимни ҳар йил бир мартагина ёлғон гапириб алдар эдим. Бир кун ёлғонимдан тинчсизланган хўжайин мени даллолга топширди. Айбимни айтиб сотишга буюрди. “Айби нима?”-деб сўради даллол. “Йилда бир марта ёлғон гапиради”, – деди хўжайин”.

Бу лавҳа “Шум бола” асаридаги қизиқарлилик даражасини оширган лавҳалардан бирига жуда ҳам ўхшаб кетади. Эсланг: асар қаҳрамони “Шум бола”нинг Сарибой деган бир бойнинг қўлида ишлаш учун бой билан бўлаётган суҳбати:

– Бойбува, – дедим, энди-ку, савдомиз пишди. Шарият юзасидан мол сотганда ҳамма айбини айтиб сотса ҳалол бўлар экан. Менинг ҳам бир айбим бор, шуни бошдан айтиб қўйганим яхши.

– Ҳўш, нима айбинг бор? Сийғокмисан, тутканокмисан?

– Йўқ, айбим бу эмас, айбим шуки, ёшлигимдан одат бўлиб қолган, ҳар замон ҳар замонда беихтиёр ёлғон гапириб қўяман, шунда койимасангиз бас. Хизмат ҳаққи, майли, сиз айтганча бўлсин.

– Оббо баччагар-эй, қув кўринасан-а, ҳа, майли-майли, лекин кўп ёлғонламагин!”[3;141]

“Минг бир кеча”да эса иккинчи қулнинг йилда бир марта ёлғон гапириши исботи сифатида ҳикоятда яна қуйидаги лавҳалар келтирилади: Шаҳар ташқарисида зиёфат уюштирган бойнинг уйдан бир нарсани олиб келиш учун юборилган ҳалиги “ёлғончи” қул бойнинг ҳовлисига яқинлашгач, овози борича додлаб йиғлашни бошлайди. “Хўжайиннинг хотини, кизи ҳам овозимни эшитган экан, эшикни очиб чиқшди. “Нима гап?! – деб сўрашди мендан.

– Хўжайин меҳмонлари билан бир эски поҳса девор остида ўтиришган эди. Поҳса ағдарилиб тушди. Бу воқеани кўриб нима қилишимни билмай, тезроқ сизларга билдириш учун хачирни миниб йўлга тушдим, – дедим мен”[4;350].

Шундан сўнг бойнинг хотини ва кизи дод-вой солиб йўлга равона бўлишади. Улардан олдинроқ бойнинг олдига етиб келган қул энди бойга ёлғон тўқийди: “Мен уйга кириб қарасам, – дедим йиғи аралаш,-уйнинг девори йиқилиб, нури чашмаларингизни босиб қолган экан.

“Хотиним омонми?! – деди у ҳаяжонланиб, “Ҳеч ким омон қолмаган,-“ дедим .”Кичик кизимчи?” – деди у ҳовлиқиб. “Йўқ”, – деб жавоб бердим. “Хачир-чи?” “Йўқ! Ҳурматли хўжайин, – дедим мен, – уй ва молхона деворлари ағанаб тушган, ҳатто товук, хўрозлар ҳам омон қолмай, ҳаммаси ҳалок бўлган. Гўшларини аллақачон кучуклар еб битирган”[4;350].

Адиб Гафур Гулом қаҳрамони шум боланинг ёлғони эса, бойнинг ёнига бориб, дандон сопли пичоқнинг синиши, унинг този ит терисини шилишда сингани, итнинг ҳаром ўлган от гўштини еб ўлгани, у от бойнинг сеvimли тўриқ кашка оти эканлиги, от аравага қўшилганда ўлгани, ўтни ўчириш учун ундан фойдаланмоқчи бўлишгани ҳақида сўзлашдан иборат.

“– Қўрғон ҳам ёнди, омбор ҳам ёнди, оғилхона ҳам ёнди, отлар ҳам ўлди, итингиз ҳам ўлди, пичоғингиз синди”...

Шу аснода бола бойнинг жондан азиз севган ўгли Бўрибойваччанинг теракка чумчук боласини оламан, деб йиқилиб жон берганича бўлган ёлгонларни тўқийди. "Бой ортик чидаб туролмади. Хушидан кетиб, йиқилди".

Эътибор берсак, Гафур Гулом ўз асарида "Минг бир кеча"даги юқорида зикр этилган ҳикоятни лавҳаларидан моҳирона фойдаланган. Чунки, "Минг бир кеча"дек йирик асарга нисбатан ҳикоятнинг мазкур лавҳалари бир томчидек кўринса, Гафур Гуломнинг "Шум бола" асаридаги мазкур ўхшаш лавҳалар асарни кизиқарли чиқишига олиб келган ҳамда бир-биридан завқли лавҳалар ичида энг юқори чўккинни эгаллаган. Чунки ёзувчи "Минг бир кеча" ҳикоятидаги қулнинг тўқиган ёлгонларини бир оз ўзгартириб, бир оз кенгайтириб, шум бола образига сингдириб, унга ўзбекона руҳ бағишлаган. Бироқ Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, "Ўзбек шеърятининг ўтли юраги бўлган шоир, ҳақиқатда, олов ичра умр кечириб, ўздан кейинги авлодларга олов нафаси билан таъсир эта олган инсон"[5] Гафур Гуломга ёзиш учун мавзу каммиди, деган масала ҳам қўйилиши эҳтимолдан холи эмас. "Гафур Гулом онг остида ҳаминша руҳий эркинликка ташналикда яшаб келган. Хукмрон мафкура тазйиқи остида бу ташналик яна ҳам ортган. Руҳий ташналикни ифодалаш учун унга рамзий образ айнан Шум бола керак эди"[6], – деб ёзади Р. Умурзоков. "Ёзувчи Шум бола тили билан юрагидаги бор гапни тўқиб солган, Чор Россиясининг Туркистонни эгаллагандан сўнг ижтимоий тузум, жамият, ҳуқуқ, сиёсат, ахлоқдаги ўзгаришларни ўзига хос тарзда ёритган"[5], – дея ўз фикрини билдиради олима Н.Бозорова ўз мақоласида. Олиманинг бу борадаги хулосаларига қўшилган ҳолда адиб Гафур Гуломнинг ўз асарини китобхонга тақдим этишда у ўзбек адабиёти равнақида катта ҳисса қўшганлигини эътироф этамиз.

Гафур Гуломнинг ушбу асари асосида ишланган кинофильм халқимиз ичида жуда машҳур ва у бошқа тилларга ҳам таржима қилинган. Ғ.Гулом нафақат "Шум бола" асари билан балки, биз билган шеърят оламидаги "Вақт", "Соғиниш", "Қутиш", "Алишер", "Сен етим эмассан" каби бетакрор шеърлари ҳамда меҳр ва ҳамдардликнинг шарқона намунаси бўлган "Менинг ўтригина болам", "Ёдгор" каби асарлари билан адабиёт оламида ўз ўрнига эга. "Гафур Гулом бетакрор шеърятни ва "Шум бола" асари билан ўзига хос мактаб яратди, кўплаб қаламкашларни орқасидан эргаштирди, устоз санъаткор, деб тан олинди"[7], – деб ёзади олима Д. Расулмухаммедова. Дарҳақиқат, адиб "Шум бола" асари билан халқ қалбига кириб борди, йиллар оша, асрлар оша ўз жозибаси, ўқимишлилик кучини йўқотмайдиган бир ўлмас асар яратишга эришди. Бундай асарнинг бунёд бўлишига табиийки, "Минг бир кеча" асарининг ҳиссаси бекиёслигини тан олмай иложимиз йўқ.

Юқорида қайд этиб ўтилган адиблардан ташқари, яна ўзбек болалар адиби Худойберди Тўхтабоев ижодида ҳам "Минг бир кеча" асари ҳикоятларидан таъсирланиш ҳолларини кузатиш мумкин. Чунончи, адибнинг "Сариқ девни миниб"[8;236] асари барча ўзбек китобхонларига яхши таниш. Асарнинг бош қаҳрамони Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоғини ҳеч бир китобхон осонгина унута олмайди. Ундаги воқеалар йиллар ўтиб ҳам китобхон онгида гавдаланаверади. Бу эса табиийки, муаллифнинг маҳорат даражасини белгилайди. Х.Тўхтабоевга катта шухрат келтирган асар ҳам унинг мазкур асари ҳисобланади.

"Сариқ девни миниб" асарига бежиз тўхталмадик, чунки унда "Минг бир кеча" асаридаги "Басралик Ҳасан қиссаси"[9;189] ҳикояти сюжетдаги айрим лавҳаларга ўхшаб кетадиган ўринлар учрайди. Бироқ қаҳрамонлар – Ҳошимжон билан Ҳасан ўртасида умумий ўхшашлик мавжуд бўлмасида, "Сариқ девни миниб"даги сеҳрли қалпоқ гоёси "Минг бир кеча"ники десак, янглишмаймиз.

"Басралик Ҳасан" қиссасида қаҳрамон – Ҳасан ўз ёри ва болаларини ёвузлар чангалдан қутқариш учун йўлга тушади ва узоқ йўл босиш асносида кўпгина қийинчиликларга дуч келади. Ниҳоят, тақдир тақозоси билан икки болакайга дуч келиб, улар қўлидан оталаридан қолган сеҳрли қалпоқ ва таёқни олиб қўяди. Ҳикоят воқеалари ечими ана шу сеҳрли қалпоқ ва таёққа бориб тақалади. Ҳасан ўша буюмлар орқали ва уларнинг ёрдами билан ёвузлардан ўч олишга, натижада хотини ва болаларини қутқаришга эришади. Ҳикоят одатдагидек яхшилик билан тугайди. Адиб Х.Тўхтабоевнинг қаҳрамони – Ҳошимжон эса мактаб ўқувчиси, табиатан қулдирувчан, унинг нутқи ҳазил-мутойиба, киноя-кесатикларга ниҳоятда бой. У бир оз муғомбир, шўх бола. Унинг меҳнатга сира тоби йўқ, ҳар соҳада, ҳар доим осон йўл қидиради. Шу орада бирдан унинг иши юришиб кетади. Хоҳлаган нарсасини муҳайё этадиган афсонавий сеҳрли қалпоқчани топиб олади ва у билан сайрга чиқади. Шу жойга келиб, бири-бирдан қизиқ, бири-бирдан қулгили ғаройиб саргузаштлар бошланиб кетади. Бироқ Ҳошимжонга сеҳрли қалпоқча ҳам кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар қутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келаверади, қаҳрамоннинг бахти энди қулай деб турганда, ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. Муаллифнинг мақсади аниқ, ҳеч бир муваффақиятга меҳнатсиз эришиб бўлмайди. Кўп воқеаларни бошидан кечирган қаҳрамон асар охирида бошқача

LITERARY CRITICISM

киёфага киради, орзу-хавасларга элтадиган чинакам йўл – қунт билан ўқишда, меҳнатда эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Бунда кичкина китобхон қаҳрамон саргузашти орқали муаллиф мақсадини осонгина тушуниб олади.

“Минг бир кеча” асари лавҳаларининг ўзбек адабиётидаги бадий синтезини яна кўплаб давом эттиришимиз мумкин.

Хулоса. Ўзбек халқи, хусусан, адиблари бу муаззам асардан баҳрамаңд бўлиш натижасида ўз асарларида унинг энг “қаймоқ” саҳналарини сингдиришга ҳаракат қилганлар. Бойси “Минг бир кеча”нинг халқ асари, халқнинг ўй-фикрлари, орзу-умидлари, қолаверса, тарихи, кечмиши ифода этилгани ҳамда асар тилининг соддалиги, равонлиги, сюжетларнинг ранг-баранглиги катта-ю кичикни бирдек ўзига мафтун эта олишлиги, бутун дунё халқларини ўзига ром этиб келганлигидадир. Адибларнинг “Минг бир кеча” асари лавҳаларидан олган таассуротларини ўз асарларида уларни бир оз ўзгартириб, унинг қаҳрамонлари хатти-ҳаракатларини ўз асарлари қаҳрамонлари руҳига зукколик билан сингдириб, ўз даврлари китобхон турмуш-маданиятига мослаб, ўзига хос тарзда фойдаланганликлари уларнинг юксак истеъдод, ўткир зеҳн ва хассослик хусусиятларини намоён этган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ҳамза. Танланган асарлар / Таҳрир ҳайъати К. Яшин ва бошқ. – Т.: 1981. 4 жилдлик. Ж. 4. – Б. 73.
2. <http://ulugbekhamdam.uz/> Ҳамдам У.Ҳамза – янги ўзбек адабиёти асосчиларидан бири.
3. Ғулом Ғ. Шум бола. – Т.: Шарқ, 2012. – 141 б.
4. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / С.Муталлибов тарж. – Т.: Ўзадабийнашр, 1959. Ж 1. – Б. 343.
5. www.tsul.uz. Бозорова Н. “Шум бола”даги эпизодик киноя ҳақида.
6. www.saviya.uz. Умурзоқов Р. XX аср ўзбек қиссачилигида бола образи.
7. <https://tsul.uz>. Расулмуҳаммедова Д. Рухий эркинликка йўғрилган аччиқ ҳақиқат.
8. Тўхтабоев Х. Сариқ девни миниб. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашрети. 1985. – Б. 236.
9. Минг бир кеча. Араб эртаклари. / А.Расулов таржимаси. – Т.: Ўзадабийнашр, 1963. 8 ж. Ж. 7. – Б. 189.
10. Kadirovna A. Z., Oxunjonovna S. K., Bakaevna R. M. The influence of the ideas of the hurufism sect on Nasimi's work //The journal of contemporary issues in business and government. – 2021. – Т. 27. – №. 2. – С. 5541-5549.